

ELS INVENTARIS TEMPLERS DE LA RIBERA D'EBRE. COMUNICACIÓ I FISCALITZACIÓ INSTITUCIONAL

MARIA BONET DONATO
Universitat Rovira i Virgili
maria.bonet@urv.cat

[Data de lliurament i acceptació: juny de 2020]

PARAULES CLAU:

Temple, finances,
fiscalitat, inventaris,
Ribera d'Ebre

PALABRAS CLAVE:

Temple, finanzas,
fiscalidad, inventarios,
Ribera d'Ebre

KEYWORDS:

Temple, finances, fiscality,
inventories, Ribera d'Ebre

RESUM

Les comandes ebrenques de la Ribera es van consolidar com a principals dominis a la regió en resposta a les necessitats polítiques i militars, tot i que, per altra banda, van estar subjectes a la fiscalitat i a l'autoritat "internacional" del Temple. Havien de contribuir econòmicament als poders centrals de l'orde, i per això, els comanadors rendien comptes de la situació econòmica i financera anualment. Aquestes informacions es registraven en inventaris, com el de 1289, i servien per a comunicar al mestre i al capítol provincial l'estat de les finances i dels estocs de les preceptories. S'hi detallaven el bestiar gros i menut, els esclaus, l'armament, les provisions, i es feia esment a quantitats abundants d'agraris, com ara cereals i vi, que estaven reservats al mestre. A més, es va tenir cura de registrar les sumes pendents dels creditors i això es relacionava amb el balanç financer i el sanejament dels comptes de cada entitat. Les descripcions sobre Horta, Riba-roja, Ascó, Miravet i Tortosa mostren com l'economia local, ramadera i agrària era objecte de fiscalització per complir els requeriments d'una organització fiscal i administrativa complexa, moderna i centralitzada.

RESUMEN

Las encomiendas de la Ribera d'Ebre se consolidaron como principales dominios en la región a raíz de las necesidades políticas y militares existentes, si bien, por otro lado, estaban sujetas a la fiscalidad y la autoridad "internacional" del Temple. Tenían que contribuir económicamente a los poderes centrales de la orden, y por ello los comendadores rendían cuentas de la situación económica y financiera anualmente. Estas informaciones se registraban en inventarios, como el de 1289, y servían para comunicar al maestro y al capítulo provincial el estado de las finanzas y de los stocks de las preceptorías. En ellos se detallaba el ganado mayor y el menor, los esclavos, el armamento y las provisiones, y se informaba de cantidades abundantes de productos agrarios, como por ejemplo cereales y vino, que estaban reservados al maestro. Además, se registraron las sumas pendientes de los acreedores, información que se relacionaba con el balance financiero y el saneamiento de las cuentas de cada entidad. Las descripciones sobre Horta, Riba-roja, Ascó, Miravet y Tortosa muestran que la economía local, ganadera y agraria, era objeto de fiscalización con el fin de cumplir los requerimientos de una organización fiscal y administrativa compleja, moderna y centralizada.

ABSTRACT

The commanderies in the Ebro's valley in Catalonia were established as principal domains in this region in response to political and military needs, although they were subject to the international controls and authority of the Temple. They had to make economic contributions to the central authorities of the Order and, for this reason, the commanders gave an annual account of the economic and financial situation. This information is recorded in inventories, such as the one from 1289, and this was used to inform the Master and the provincial chapter of the state of the finances and stocks of the preceptories. The records detail large and small livestock, slaves, weapons and provisions, mentioning abundant quantities of agricultural produce, such as cereals and wine, which were reserved for the Master. These inventories also took care to record outstanding sums owed by creditors associated with the financial balance sheet and the cleaning up of each organisation's accounts. The descriptions of Horta, Riba-roja, Ascó, Miravet and Tortosa show how the local farming economy was subject to controls in order to meet the requirements of a complex, modern and centralised fiscal and administrative organisation.

INTRODUCCIÓ

Aquest text reproduceix la conferència pronunciada a Ascó amb motiu de l'homenatge a Pascual Ortega, el qual ha estat un dels historiadors més destacats de la Ribera d'Ebre medieval i moderna. Els seus estudis han contribuït significativament a l'avenç de la història social i econòmica d'aquestes contrades, que mostren l'encaix de la història local amb la d'abast global, tot superant l'erudició poc explicativa que en ocasions ha marcat les aproximacions localistes. En aquest sentit, i com s'ha plasmat en aquest cicle de conferències, un dels temes que Pascual Ortega ha explicat amb precisió i de manera innovadora és la relació entre les poblacions cristianes i andalusines, així com dels moriscs amb els senyors del territori, templers, hospitalers i d'altres. La seva obra és un referent sobre l'estudi dels moriscs.¹ Per tant, cal felicitar la iniciativa de l'Arxiu Comarcal de la Ribera d'Ebre i dels ajuntaments col·laboradors de Móra d'Ebre, Ascó,

Miravet i Benissanet per retre aquest tribut a un historiador rigorós, treballador, curós, bon coneixedor de les fonts i preocupat per la societat i l'economia, que no sempre se situen com a eixos de l'explicació de la realitat passada.

El tema nuclear d'aquesta intervenció, l'inventari templer de 1289, va ser objecte d'atenció per a Pascual Ortega² i per això ens ha semblat oportú abordar-lo en aquest cicle dedicat a la seva trajectòria investigadora. Aquesta modalitat documental, formalment descriptiva, ens permet explicar els mecanismes fiscals dels templers i reconèixer determinades característiques econòmiques de les comandes riberenques. Per a situar oportunament aquesta anàlisi i comprendre els continguts d'aquesta font, ens ha semblat adient explicar el perquè i la manera com es va organitzar el Temple en aquestes contrades. Per tant, aquesta relació compta amb una part general que contextualitza l'inventari, i una de monogràfica dedicada a aquest.

LA IRRUPCIÓ I DOMINACIÓ DELS TEMPLERS A LA CATALUNYA MERIDIONAL

L'orde religiosomilitar del Temple, així com també l'Hospital van néixer a Terra Santa per a la defensa dels pelegrins i del regne de Jerusalem, tot introduint-se a Catalunya arran del fervor croat i dels canvis sociopolítics a la primera meitat del segle XII. Els seus membres complien els vots religiosos de pobresa, castedat i obediència, així com l'obligació de lluitar en contra dels infidels. Aquesta formulació, que era força original dins de la tradició dels eclesiàstics regulars, va tenir una ràpida acollida entre els comtes catalans, nobles i prelats, que van proporcionar dominis i reconeixement als cavallers templers i els van implicar en accions militars per a "la defensa de la cristiandat".³ A més, el comte de Barcelona, Ramon Berenguer IV (1131–1162), en unir-se a Peronella, hereva d'Aragó, va transformar els drets polítics obtinguts pels ordes militars al regne d'Aragó en importants patrimonis, alguns a Catalunya.⁴ Recordem que el rei d'Aragó, Alfons I el Bataller, havia previst deixar el seu regne al Temple, a l'Hospital i al Sant Sepulcre,⁵ i el comte barceloní, esposat amb la neboda de l'aragonès, va haver de trobar solucions per tal que no s'executés el complicat testament. En aquelles previstes per als templers del 1143, Ramon Berenguer IV es va comprometre a donar-los la cinquena part de tot allò que es conquerís.⁶

Per això, aquests cavallers es van implicar en les conquestes de Tortosa (1148), Lleida (1149) i Miravet (1153)⁷, que els reportà la cinquena part de les terres ocupades, concretada en importants fortificacions i grans patrimonis a Tortosa, Lleida i Miravet. En un sentit més general, cal indicar que les funcions militar i política van marcar la territorialització, l'administració i l'economia dels templers. Aquests es van assentar principalment en les regions de frontera, com va ser la ribera de l'Ebre fins a finals del segle XII i les terres d'expansió militar del segle XIII, en ciutats, així com també en zones de destacada riquesa agrària, com serien també les riberenques. Ultra això van tenir presència en regions centrals catalanes i al nord de Catalunya.⁸ Els comtes, com el de Barcelona, i els reis d'Aragó després van ser agents de la seva destacada territorialització, atès que els van establir en llocs d'interès estratègic, com castells, grans fortificacions de frontera i ciutats. Tot i que els frares van respondre als interessos dels poders regionals, es van implantar a Occident per proporcionar recursos militars i financers als centres d'Ultramar a Jerusalem i, posteriorment, a Sant Joan d'Acre i a Xipre. A la seu orien-

tal hi havia el convent central, des d'on la màxima autoritat de l'orde, el gran mestre, governava la institució.

Des de les fortificacions meridionals de la vall de l'Ebre català, els templers van defensar les fronteres i les ciutats conquerides, és a dir des de la Suda a Tortosa, Gardeny a Lleida, i els destacats castells de Miravet, Ascó i Horta, que van ser centres de grans dominis. Amb funcions militars equivalents, els hospitalers van ocupar les fortificacions d'Amposta i Ulldecona, situades també a la frontera fins el 1233. Les unitats del patrimoni subjecte a una comunitat de frares eren les comandes, conegudes també com a preceptories, on hi havia un comanador al capdavant. Aquestes unitats havien d'enviar recursos, descrits com a responsions al centre conventual ultramarí, és a dir a Terra Santa. Estaven integrades en circumscripcions regionals subjectes a l'autoritat del mestre provincial, com el d'Aragó, Catalunya i temporalment també de Provença, que un cop a l'any reunia els comanadors en el capítol provincial.⁹ Per això, les comandes, com les ebrenques, van tenir cura d'informar del seu patrimoni en aquestes assemblees per tal de fixar i justificar les contribucions teòricament destinades a la seu central, primer a Jerusalem i després a Acre. L'inventari de 1289 va formar part d'aquesta rendició de comptes de patrimoni i finances al qual estaven subjectes les preceptories respecte als poders centrals, primer al provincial i finalment al conventual d'Ultramar.

LES COMANDES EBRENQUES I EL DISTRICTE DE LA RIBERA

A principis dels anys cinquanta del segle XII, els templers es van establir a l'avantguarda militar de Catalunya com a resultat de les accions del comte de Barcelona. Al llarg de les dècades posteriors, es van consolidar com els grans senyors de les terres catalanes de la ribera de l'Ebre i de l'últim tram del Segre. Llavors, van ampliar els seus dominis, en bona part, gràcies al patrocini del rei Alfons el Cast (1162-1196). En aquesta segona fase d'actuació del poder polític, algunes iniciatives benefactores destinades als ordes militars es van fer prescindint d'altres donacions fetes prèviament a les conquestes, o fins i tot modificant-ne algunes ja executades que havien recaigut en altres aristòcrates. Així va succeir amb la formació de les principals comandes de la regió de l'Ebre, com les templeres de Miravet, Ascó o Horta (1177),¹⁰ i les hospitaleres d'Amposta i Ulldecona (1178). L'exemple més destacat es va produir amb la donació al Temple de la part del rei de la ciutat i del terme de Tortosa i del districte d'Ascó amb Riba-roja el 1182.¹¹ Val a dir que l'orde va haver de pagar una suma important per fer-se amb aquests dominis, en què el monarca mantingué certs drets, com a Ascó. Anteriorment el 1174, havia concedit el castell com a esponsalici a la seva muller, Sança de Castella.

La promoció d'una major presència dels ordes militars internacionals a la regió de la ribera de l'Ebre catalana i comarques adjacents per part del rei Alfons el Cast es relaciona directament amb la conquesta del Maestrat aragonès i de les terres de Terol des de 1169-1170. D'aquesta manera, els templers, així com els hospitalers, van ser "utilitzats" per a canviar les pautes feudalitzadores previstes anteriorment per el seu pare, o fins i tot per ell mateix. És possible que els primers establiments senyorials no haguessin funcionat segons el que s'havia esperat, o resultessin inadequats per a una nova fase militar, que pot fixar-se des de la dècada dels anys setanta del segle XII.¹² Les institucions religiosomilitars oferien més garanties per a la defensa i l'ocupació del territori i dels grans espais

“A LA VISTA DELS
DESENVOLUPAMENTS
ADMINISTRATIUS DEL
DARRER QUART
DEL SEGLE XII,
CONCRETAT EN
LA DEFINICIÓ I
ESTABILITZACIÓ DE
LES PRECEPTORIES,
ÉS POSSIBLE
PLANTEJAR QUE LA
CONSTITUCIÓ DEL
DISTRICTE RIBERENC
ES CORRESPONIA
A UN ESFORÇ DEL
TEMPLE PER TAL
DE REORGANITZAR
DE MANERA
CENTRALITZADA UNA
ÀMPLIA DOMINACIÓ
REGIONAL. AQUESTA
ESTAVA EN CONTACTE
AMB UNA REGIÓ
RELATIVAMENT
ACABADA DE
CONQUERIR I ON
L'ORDE ESTENGUÉ
DIVERSES
ESTRATÈGIES PER
AMPLIAR EL SEU
PATRIMONI.”

fronterers.¹³ D'altra banda, el potencial militar —defensiu/ofensiu— esdevingué fonamental per sacsejar les posicions andalusines veïnes o, si més no, per a resistir l'ofensiva almohade. Observem la importància que les fortificacions de la Suda i la de Miravet podien tenir en aquest sentit.¹⁴ El desplegament dels ordes militars en les regions del Baix Aragó, impulsat així mateix per Alfons el Cast, guardava relació amb la necessitat de disposar de tropes permanents i de guarnicions situades en fortaleses frontereres de manera continuada. També volem destacar que les fortificacions escollides com a seus de les comandes catalanes ebrenques i finalment com a centres d'activitat militar eren antics *busun*,¹⁵ i per tant estaven vinculades als sistemes defensius andalusins.

Cal esmentar que les comandes ebrenques van formar un únic districte de la Ribera, que va ser operatiu des de 1192 i fins a 1236.¹⁶ Aquesta entitat jurisdiccional, singular en l'organització de l'orde, tenia antecedents en el fet que el 1166 Miravet ja exercí cert influx sobre Tortosa, o en la unió circumstancial de les comandes de Miravet i Tortosa sota el mandat de Guillem Bernat el 1172.¹⁷ En les dècades finals del segle XII, es van registrar els primers comanadors de les preceptories que en formaren part, com el 1174 a Tortosa,¹⁸ el 1181 a Ascó, el 1190 a Miravet i el 1193 a Horta.¹⁹ Els titulars de la circumscripció de la Ribera exerciren una autoritat per sobre de les unitats comendatàries riberenques al llarg del segle XIII, que integraven una unitat que va tenir un cert caire econòmic. Això explicà que Jaume II concedís un privilegi a les comandes de Miravet, Horta, Ascó i Riba-roja el 1303 perquè poguessin vendre vi a Tortosa, tot i que en realitat es tractava d'un privilegi pagat o comprat pel mestre de l'orde.²⁰ Semblantment, mentre es produí el setge de Miravet, Jaume II arrendà les rendes de totes aquestes preceptories juntes per a pagar les despeses del setge.²¹

A la vista dels desenvolupaments administratius del darrer quart del segle XII, concretat en la definició i estabilització de les preceptories, és possible plantejar que la constitució del districte riberenc es corresponia a un esforç del Temple per tal de reorganitzar de manera centralitzada una àmplia dominació regional. Aquesta estava en contacte amb una regió relativament acabada de conquerir i on l'orde estengué diverses estratègies per ampliar el seu patrimoni. Serveixi d'exemple l'assoliment per part dels templers dels béns de l'orde d'Alfambra/Mountjoy per donació del rei Alfons el 1196 en les veïnes contrades de Terol.²²

L'INVENTARI DE 1289. LES INFORMACIONS SOBRE LES COMANDES D'ASCÓ I DE MIRAVET A TALL D'EXEMPLE

Els inventaris del Temple ens permeten conèixer els dipòsits de determinats béns i l'estat financer de les comandes. A més, ens preguntem per què es van confeccionar aquests documents, com el del 1289, que al seu dia va ser publicat per Joaquim Miret i Sans.²³ De la mateixa manera ha estat objecte d'atenció per als historiadors estudiosos de les comandes templeres de la Ribera d'Ebre, Laureà Pagarolas i Pascual Ortega, que confirma l'interès d'aquest instrument.²⁴ Per tant, el propòsit d'aquesta anàlisi és explicar quins eren els béns relacionats en les comandes i el perquè es van registrar amb d'altres indicadors econòmics i financers. Val a dir que a més de l'inventari de 1289, la institució va ser objecte d'altres registres de béns, com per exemple, els que es van elaborar després de la presa del castell de Miravet per part dels delegats del rei.²⁵ Encara que aquests no són com els que analitzarem, aporten una perspectiva complementària.

El mestre del Temple a Aragó i Catalunya ordenava confeccionar els registres de determinats béns de les comandes de la província sota la seva jurisdicció. En aquests inventaris es descriuen béns mobles com el bestiar, els esclaus, els equipaments militars, així com estocs de cereals, vins i oli, que tenien en dipòsit als cellers i rebosts dels castells o cases de les comandes. També es recollia l'estat financer d'aquestes. En definitiva, es retia comptes d'allò que permetia comptabilitzar els recursos disponibles o actius, juntament amb els passius, i allò que es reservava per a pagar als poders centrals de la institució. Altres referències com l'utilatge militar, els animals de tir i els esclaus es corresponien a pertinences estratègiques per a la sostenibilitat defensiva i productiva del lloc, com ho eren els obradors i tallers descrits a Miravet. El recompte tenia una finalitat fiscalitzadora amb orientació fiscal, i de manera significativa pràcticament no s'esmentava la renda feudal cobrada en aquest balanç relatiu als recursos disponibles, els prestats i aquells obligats a pagar a l'orde.

Les comandes inventariades el 1289 van ser tretze, com les d'Ascó, Horta, Tortosa i Miravet, que comentarem; i només una el 1299. Altres inventaris conservats daten d'inicis del segle XIV; n'hi ha de Corbins i de comandes del nord valencià, com Xivert i Peníscola. Aquests documents es van escriure en català, o en menor mesura en aragonès, com els referents a les comandes aragoneses d'Ambel i Alfambra, encara que com va assenyalar J. Miret i Sans²⁶ amb clara influència catalana. La utilització de la llengua més comuna, en lloc del llatí propi de l'administració institucional, revela la voluntat que els continguts fossin clars per a tothom, en especial per als membres de l'orde o administradors, que no sempre tenien el nivell suficient de llatí. Es tractava d'una documentació que servia per a comunicar l'estat econòmic de les preceptories, i en conseqüència la llengua vehicular triada era la que podia tenir una major circulació i una millor comprensió.

A títol il·lustratiu de la informació que contenen els registres transcrivim els continguts de les entrades on els comanadors i frares de les comandes templeres d'Ascó i Miravet van inventariar els recursos disponibles i van presentar el balanç financer. Tot això lligat a les contribucions que havien de fer al mestre provincial i la rendició de comptes d'aquestes.²⁷

D'Açcò

Açò és albarà en què nós, frare Françès, comanador d'Açcò, et Berenguer Ça Corbela, cambrer, en presència de frare Gerau de Clariana et de frare Robert, regonexem l'estament de la batlia. Romà en la casa VIII bous d'arada,²⁸ I ase, I catiu, IIII porcs, LXVI bèsties menudes exivernades, et VIII balestes de torn, II de corn et VI de fust, et V balestes de II peus, VIII balestes d'estrep, totes de fust, et II guarniments de caval et II camisols et IIes gorges de mayla, VI perpuntz, VI crocs, IIII capels de ferre, II elms, XX cofes, les X ab rayl de ferre, XL escutz, XL lançes. Donam al senyor maestre V bacons de carnsalada et CCCC kafis de blat, CC de mestura et CC d'ordi et d'avena. Deu hom a la casa IIII mília sòlidos, dels quals assignam al senyor maestre II mília sous.

Et la casa no deu res et són les companyes pagades de lur soldada. E roman en la casa bastament de pa et de civada tro a Santa Maria d'agost et vi et oli tro al novel. Et avem donat nós en aquest an, axí com és escrit per minut, MVI sous de jacqueses et CCVIII sous de reals, dels quals avem cobratz CC sous que-ns donaren los hòmens de Cantavela. An dat los hòmens d'aquela batlia en aquest an de dons et de raençons CXXX sous. Feyt fo açò en Açcò, calendas iunii anno Domini M^o CC^o LXXX° IX°.

De Miravet

VII° calendas iunii, anno incarnationis Domini M^o CC^o LXXX^a IX°.

Nós, frare Pere de Tous, comanador de Miravet, en presència de frare Ponç de Camporreyls et de frare Robert de Miralles et de frare Berenguer Albanel, cambrer del dit loc, et de frare Pere de Manresa, vicari, et de frare Domingo de Miralles et dels altres frares de Miravet, regonexem l'estament del dit castel de Miravet et de tota la batlia sua. És a saber que romanen en la dita casa de Miravet, ab la batlia, XLIII sarrains catius et II batejatz catius, et IIII bèsties mulaçes de somaleria, I rocí qui tire la cènia de l'ort, I caval qui tire la carrera, I^a egüa major. E-ls hòmens d'en Artal d'Alagó tenen, nos enpreses, XXIX egües majors et I caval guaran et I^a mula que portave la roba dels eguaçés.

Item, roman en la dita batlia IIII polins cavalins de II ans, et IIII polins cavalins d'un an, et I^a polina cavalina de II ans et XXXVII vaques majors, II tors, IIII bous sanatz de II ans, V aneys d'un an, IIII oveyles d'un an, et XXVII bous d'arada, et XXVII bèsties asinines et MCCCLXXX cabeçes de bestiar minut cabrum exivernat, LXXVI porcs exivernatz, et XXV bacons de carnsalada, et XXXIIII guarniments de caval, menys d'aquels que són en la frontera, et LIII azbercs, menys d'aquels que són en la frontera, et XXXVI parels de calces de ferre, IIII camisols, XV balestes de corn de [...] et I^a balesta de fust, de torn, IIII balestes de corn d'estrep.

Item, C kafis de forment, XCII kafis de mestura, CL kafis d'ordi, XX kafis d'avena, XXX kafis de mil, tot a mesura venal de Leyda, per a la despesa de la casa. Item, IIII mília migeres de vi el celer de Gandesa, lo qual vi assignam al senyor maestre. Item, ha en lo castel de Miravet assatz vi per a la despesa de casa entró al noveil, lo qual vi a esma que és entró a III mília migeres. Item, DCC cànters d'oli, mens de la despesa de casa, entró al noveil, lo qual assignam al senyor maestre.

Item, són degutz a la dita casa per hòmens de la batlia XVIII mília DCCCXL sous VI diners jaccquesos et XV kafis, et mig ordi mig forment, a la mesura de Leyda, segons que los ditz deutes són escritz per minut els libres de la cambra de Miravet et del comanador de Gandesa.

Item, reman en l'obrador de la çabateria assatz cuyram prim et gros entró a un an, ab D sous que i assignam del deute damont dit. Item, arreman en l'obrador de la sartoria assatz draps de li et de lana d'aquest I an, ab II milia sous, que y assignam del deute sobredit. Item, arreman en l'obrador de la ferreria assatz ferre et acer entró a un an, ab D sous que i assignam del deute damunt nomenat.

Item, és a saber que menys de deute damont escrit, que deuen los hòmens de la batlia a la dita casa de Miravet D sous, los quals assignem a Vidal de Bonsenyor, jubeu, de qui-ls avem ja {m} anlevatz et aiütz sobre aquels. Esters són pagatz totz los clergues et les altres companyes de la dita casa de ses soldades entró a aquest present an què aquest capítol és celebrat. E axí roman la dita casa sense tot deute quita.

LA COMUNICACIÓ SOBRE L'ESTAT FINANCER DE LES COMANDES EBRENQUES EN EL CONTEXT DE LA FISCALITAT TEMPLERA

La informació reunida en aquests instruments ressenyava l'estat comptable, de recursos i de determinats béns de les comandes, per tal que els seus titulars notifiquessin la situació financera al capítol provincial, on s'havien de reunir amb el mestre. Les assemblees servien sobretot perquè aquests representants aportessin les responsions destinades a la casa central a Terra Santa, segons es va plasmar en la confecció de repertoris, com el de 1307.²⁹ Les esmentades contribucions es calculaven a partir de la valoració patrimonial de les comandes, però les notícies dels registres de 1289 mostren com les obligacions s'actualitzaven en funció dels recursos disponibles, liquiditat i estocs, i de l'estat financer, més enllà de l'estimació patrimonial de la preceptoria. Per això, interessava conèixer si l'economia estava sanejada i en quins termes, o si per el contrari, els possibles impagaments de les responsions s'havien de justificar pels dèficits acumulats en l'administració de la casa. D'altra banda, i atesa la important comprensió unitària del Temple, es retia comptes d'aquelles despeses o béns que guardaven relació amb les funcions característiques i primordials de l'organització, com les que afectaven la defensa, és a dir armaments, cavallerisses i soldades, o les capellanies.

Les declaracions sobre les comandes de la regió i del districte de la ribera de l'Ebre, és a dir d'Horta, Riba-roja, Ascó, Miravet i Tortosa es van plasmar en el mateix instrument, que es va redactar entre els mesos de maig i juny del 1289. El registre mostra la seva itinerància, així com una confecció elaborada i acurada. Val a dir que l'ordre en què es van introduir les notícies de cada entitat administrativa en el document seguia un criteri geogràfic, des d'Horta fins a Tortosa, passant per Riba-roja, Ascó i Miravet, que era el que se seguia a l'hora de relacionar els pagament de les responsions, com en el capítol de 1307. Aquesta informació sobre l'estat de les comandes de la Ribera de l'Ebre, confirma que n'hi havia dues d'importants i riques, Miravet i Tortosa, així com unitats força modestes, com era el cas de Riba-roja, que era una escissió d'Ascó i amb la qual hi mantingué certa dependència.³⁰

Miravet va ser la seu principal del Temple a la segona meitat del segle XIII, quan va prendre el relleu a la comanda de Montsó, i juntament amb Gardeny van ser les tres més importants de la Corona d'Aragó. Els comanadors de Miravet esdevingueren els lloctinents del mestre provincial i alguns, com Pere de Tous, que descriu l'estat de la preceptoria el 1289, van formar part dels cercles de poder en ser nomenat membre del consell del rei

el 1289.³¹ La posició destacada de la preceptoria de Miravet explica que estès obligada al pagament de sumes elevades en el context de la fiscalitat de l'orde, com les responsions i altres obligacions per valor de 2.370 sous el 1307, descomptada una suma concreta de 400. Tot i que Ascó se'ns presenta amb menys recursos en l'inventari de 1298, va contribuir amb 3.120 sous el 1307, mentre que Tortosa n'aportà 1.600 —disminuïda després de la permuta del 1294—, amb la qual cosa quedà a deure part de les responsions —Horta 1.500 sous i Riba-roja 300 sous jaquesos—; es deixaren a deure 755 sous. Les dades proporcionades per un registre de rendes anuals en el primer quart del segle XIV confirma la riquesa i preeminència de Miravet, amb ingressos de 2.000 lliures, al nivell de Montsó, mentre que les preceptories d'Ascó i Horta obtenien 800 lliures.³²

La informació descrita en les seccions dedicades a cada comanda era validada pel comanador i el cambrer, com a Riba-roja, Ascó, o del primer amb d'altres frares, entre els quals també el cambrer, com a Miravet, Horta i Tortosa. No hem de perdre de vista que les decisions o actuacions en temes patrimonials i econòmics es resolien de manera col·legiada, tot corresponent al cambrer la cura de l'administració i les finances. L'especialitat en les tasques i la coresponsabilitat es relaciona amb una organització complexa i moderna que va generar mecanismes de garantia per a la gestió. Per això, aquests dignataris, encarregats del patrimoni i de la intendència van ser els responsables de consignar per escrit la situació patrimonial i de retre comptes davant els responsables del govern provincial centralitzat, és a dir, el capítol i el dignatari magistral.

Sobre el bestiar i els esclaus

En les primeres entrades dels inventaris es registraven els animals de tir, la ramaderia menuda, els esclaus i l'armament. Cal destacar que es va descriure una ramaderia variada i nombrosa, destinada a usos agraris, militars, per a traginar i també va tenir una sortida mercantil i artesanal. A Miravet es va retre comptes de 1.380 caps de bestiar cabrum, setanta-sis porcs, trenta-set vaques; a Tortosa trenta-vuit vaques, trenta bous d'arada i seixanta porcs;³³ mentre que a Horta hi havia vuit-centes setze cabres, cent tretze bocs, dos-cents seixanta crestons, cinquanta-sis porcs i vint-i-cinc eugues, a més de molts altres animals. Els jous de bous servien per a treballar les reserves dominicals, els cavalls, les eugues i mules per al transport, mentre que els ramats nombrosos abastien els mercats regionals i proporcionaven la matèria primera del sector artesanal. Probablement subministraven als obradors templers de Miravet, que es dedicaven a la confecció de teixits, sabateria, a més de la ferreteria, segons es descrivia en la mateixa carta. L'orientació mercantil dels productes d'origen ramader o agrari explicaria, en part, que es guardessin quantitats que no eren per al consum de la comunitat a les seus de les comandes. Ens podem fixar en les dues-centes onze peces de cansalada a Tortosa, i la descripció diferenciada dels productes destinats al consum de la casa. De fet, en aquestes preceptories es produí un increment de l'activitat comercial i del seu radi d'acció a les darreres dècades del segle XIII.³⁴ En canvi, a Riba-roja o Ascó, només hi havia quatre bous d'arada, tretze pocs, cinquanta-tres besties menudes; i vuit bous d'arada, quatre porcs, cinquanta-sis bèsties menudes, respectivament. Tot apunta que en aquestes unitats conventuals, el bestiam cobria necessitats domèstiques i probablement tan sols tenia sortida al mercat local. La informació sobre el nombre d'animals i de les cabanes

va continuar ocupant un lloc principal en els recomptes de l'orde. Fins i tot n'hi hagué de posteriors dels administradors del rei, ja en temps de l'abolició, que específicament van dedicar-se a registrar remats.³⁵

En la relació dels animals que hi havia en cada preceptoria, s'hi descrivien els esclaus, la qual cosa expressa eloqüentment la consideració d'aquests com a simples eines per a l'explotació agrària del domini i del servei domèstic de la unitat conventual. Ens podem detenir en els nombres destacats dels quaranta-tres musulmans i els dos conversos de Miravet, els vint-i-cinc d'Horta, o els vint de Tortosa, mentre que a Ascó únicament n'hi havia un i a Riba-roja cap. Alguns procedien d'accions de conquesta o pirateria, però no eren suficients i a vegades els temples els havien de comprar. La conversió no era un mitjà per a alliberar-se, com es desprèn dels dos de Miravet, i no sempre vivien a la casa conventual. En qualsevol cas, quasi totes les cases en tenien, i en inventaris d'altres comandes del segle XIV també hi eren inclosos, com els trenta-tres esclaus de Peníscola o els quatre de Cantavella.³⁶

Sobre l'armament

En la part inicial dels inventaris, abans o després de la relació dels animals, es descrivia l'armament de les preceptories, com la variada tipologia de les ballestes, els arcs, les llances, els guarniments per els cavalls, la indumentària militar com els camisols, els asbercs (cotes de malla), gorgeres, elms, capells i calces de ferro o de malla, punys i escuts de ferro, entre d'altres. Miravet i Tortosa eren les més ben proveïdes d'armament, amb les trenta-sis calces de malla, trenta-tres guarniments de cavall, vint ballestes a la primera o les deu calces de malla, set guarniments de cavall i dotze ballestes a la segona. En aquestes comandes destacava la cavalleria que proporcionava capacitat d'atac o de mobilització militar, mentre que a Horta i a Ascó només hi havia cinc i dos guarniments per als cavalls respectivament. En canvi, tenien un total de vint-i-quatre ballestes i quaranta escuts i llances a Ascó o vint-i-sis escuts a Horta, que fa pensar en contingents dedicats sobretot a la defensa.

Alguns dels cavallers de Miravet estaven apostats a la frontera, i també es retia comptes del pagament de les soldades allí. Entenem que alguns d'aquests mercenaris podien conuiu puntualment amb els frares, i se'ls reservava determinats consums com el vi tortosí reservat als conventuals i les "companyies". Els contingents militars del Temple van ser relativament modestos,³⁷ però, en canvi, van destacar per la capacitat de mobilització ràpida, com es desprèn de la informació sobre els cavallers de Miravet a la frontera. Així s'explica l'obligació de descriure la situació militar de cada unitat i de comunicar-la a les altres unitats, que s'actualitzava anualment. A darreries del segle XIII, la funció militar es mantenia com un actiu de la institució i, per això, els comanadors i membres del capítol provincial es posaven al dia de la capacitat ofensiva o defensiva de les preceptories, que coincidia amb la importància de la comunitat i del domini.

Sobre les provisions

En els inventaris es van registrar els estocs, que com dèiem tenien una destinació comercial, però també responien a l'obligació de satisfer determinats productes al mestre

i les responsions. En aquest sentit, Miravet, que era cambra magistral tenia guardats 700 càntirs d'oli i 4.000 mitgeres de vi del celler de Gandesa per al mestre. A Ascó, hi havia 800 cafissos de cereal, la meitat de blat i cinc cansalades també per el dignatari provincial, mentre que de Tortosa i de Riba-roja rebria únicament cinc i tres cansalades respectivament. D'altra banda, es descriuen les provisions destinades directament al sosteniment de la comunitat i "les companyies". Per exemple, a la casa d'Horta es reportava que hi havia en existències, tres cansalades, vint cafissos de barreja de blat i cereals, deu de blat per al consum dels frares i les companyies i trenta cafissos de civada, que com es deia: *tots aquestz blatz deuen bastar, segons la messió que la casa fa n.i.a acostumat tro a mitgant agost*. A més de 1.500 mitgeres de vi i quinze càntirs d'oli. Semblantment es prenia nota del que hi havia a Miravet, on es guardaven cent cafissos de blat, noranta-dos de barreja de blat i cereals, vint d'avena, trenta de mill, vi i oli fins a l'entrada del nou, a banda del que havien de reservar al mestre. En aquests productes reservats al consum intern s'especificava fins quan estava previst que abastessin la comunitat.

Sobre els deutes

En els inventaris es va tenir cura de fer balanç dels deutes que particulars i d'altres tenien pendents de pagament en relació amb cada comanda. Els homes de la batllia de Miravet devien 18.840 sous i altres productes en espècie, que s'especificava que constava en els llibres de comptabilitat de la Cambra de Miravet i del comanador de Gandesa. Sabem que a la torre del tresor de Miravet, espai de la Cambra, s'hi havia custodiat l'arxiu central de documents de l'orde, així com sumes de diners, que s'hi van trobar el 1308.³⁸ Volem destacar que tot i la suma elevada de deute que acumulava aquesta seu principal, en l'inventari es deixava constància que tenia les finances sanejades, tot mostrant la capacitat creditora que tingueren algunes comandes. També es devien 1.330 sous a Tortosa, però la major part es consideraven per perduts i a Ascó 4.000 sous, que en tenien compromesos 2.000 amb el mestre, tot justificant que no podrien fer front a aquest pagament. Es devien vuit-cents vint sous de Riba-roja i encara cinc-cents sous més a Miravet, que al seu torn havien manllevat al jueu Vidal Bonsenyor. Tortosa estava afectada per dificultats domèstiques i deutes que l'havien obligat a comprar blat per valor de 1.000 sous a la seva capellania i vuit-cents als frares menors, per bé que es preveia retornar les sumes amb el pagament de càntirs d'oli. Per tant, aquestes anotacions mostren que el préstec estava totalment instal·lat en la dinàmica financera de les comandes, tant quan actuaven com a prestadors com ho feien ocasionalment com a creditors. A més compraven censals, i, per tant, invertien recursos per obtenir rèdits. En aquest sentit, a la comanda d'Horta es va registrar el deute de dos-cents sous dels homes de Prat del Comte i de cent sous de G. Mestre, i es preveia l'adquisició de censals amb aquesta suma i setanta sous i dos diners que estaven a la cambra, com s'indicava: *dels quals CCC LXX sous et II diners deu hom comprar censals*.

UNA DARRERA COMUNICACIÓ SOBRE ELS BÉNS DE MIRAVET DEL 1308

Les informacions dels inventaris del 1289 es poden contrastar amb d'altres, com les procedents dels oficials del rei un cop van ocupar Miravet el 1308. Aquests registres confirmen la riquesa de la comanda i les existències de provisions, diners, bestiar, tot i

haver resistit durant mesos el setge. A darreries del 1308, un cop les tropes reials van trencar-lo, el representant del rei va comunicar ràpidament a Jaume II els dipòsits de cereals, oli i els diners en or que s'havien trobat a Miravet. També reportaven que havien entrat al castell per les finestres i fent-se valer d'estructures de fusta i d'escales. Al tresor hi havia quantitats d'or, sis-cents cinquanta florins i altres sumes, i pocs dies més tard un altre administrador del rei va proporcionar més detalls sobre les troballes al palau, també de quantitats important de monedes d'or i de plata.³⁹ Semblantment als inventaris templers, aquest recompte recollia els captius que s'hi havien trobat, onze que van ser lliurats en primera instància per el frare Berenguer de Sant Just, i que es van morir i vuit que van trobar després en entrar al castell. Sembla que aquests esclaus que van morir degueren ser víctimes principals de les condicions de penúria del setge.

El rei Jaume II va reclamar alguns béns específics, com dos volums de Bíblia i altres llibres, a més de la llança del comte de Barcelona, que segons deia: "havia entès que estava inventariada al castell". A més, el monarca va reclamar que se li fes arribar tot l'or i plata trobats, a excepció d'allò que servia a la litúrgia de l'església.⁴⁰ Manava que els esclaus musulmans, bestiar i blats fossin venuts. Pocs dies més tard el rei informava que havia rebut la llança, el registre dels templers; per tant, un còdex de les propietats, privilegis o semblant del Temple, les dues Bibles, així com un cavall, dues mules.⁴¹ En relació amb les armes que es van trobar al castell, que es deia pertanyien a la gent de les contrades, s'establien altres protocols. En definitiva, tot i la desfeta templeria, els vencedors eren coneixedors dels recursos que hi havia, fins i tot a partir d'inventaris, que els van trobar i registrar en termes relativament semblants a la tradició de la mateixa organització.

A TALL DE CONCLUSIÓ

Les comandes templeres del districte de la Ribera d'Ebre van tenir una economia i finances modernes, que orientaven els seus superàvits al mercat i al sosteniment de l'orde, més enllà de l'àmbit local o regional. L'administració de les cases era portada de manera rigorosa, amb persones, llocs i instruments dedicats a la comptabilitat i a la vigilància dels recursos. Tot això s'explica perquè les preceptories eren peces i part d'una fiscalitat de la institució a la qual devien ingressos anuals i rendició de comptes. Precisament, els inventaris de 1289 evidencien els mecanismes que tenia el Temple per

"LES COMANDES
TEMPLERES DEL
DISTRICTE DE LA
RIBERA D'EBRE VAN
TENIR UNA ECONOMIA
I FINANCES
MODERNES, QUE
ORIENTAVEN ELS
SEUS SUPERÀVITS
AL MERCAT I AL
SOSTENIMENT
DE L'ORDE, MÉS
ENLLÀ DE L'ÀMBIT
LOCAL O REGIONAL.
L'ADMINISTRACIÓ
DE LES CASES ERA
PORTADA DE MANERA
RIGOROSA, AMB
PERSONES, LLOCS
I INSTRUMENTS
DEDICATS A LA
COMPTABILITAT I A
LA VIGILÀNCIA DELS
RECURSOS. TOT AIXÒ
S'EXPLICA PERQUÈ LES
PRECEPTORIES EREN
PECES I PART D'UNA
FISCALITAT DE LA
INSTITUCIÓ A LA QUAL
DEVEN INGRESSOS
ANUALS I RENDICIÓ
DE COMPTES."

a assegurar la bona administració dels recursos, que es feia a partir d'una destacada, diversificada i acurada activitat comptable i del control de les finances. Aquesta ens informa de la gran riquesa agrària i ramadera de la major part de les comandes ebrenques, amb alguna excepció, i que els frares van exercir una destacada funció prestadora. A més, els deutes contrets per particulars van servir per a cobrir i derivar deutes de la preceptoria, com els 4.000 sous que devien els homes d'Ascó, dels quals la meitat s'havien de donar al mestre.

Finalment, cal destacar que les armes, els esclaus, el bestiar, els recursos i els deutes van ser els ítems principals que es van repetir en totes les entrades per comandes. Això ens mostra la preocupació dels templers per la defensa militar dels enclavaments, la disponibilitat de recursos pel seu sosteniment i dels servidors, els estocs, la liquiditat i també per l'exercici de l'activitat de prestadors. Per tant, tot i el caràcter administratiu i descriptiu d'aquesta font documental, ens permet copsar una organització amb unes funcions ben assumides, com la militar i la financera, i amb una economia local ben integrada a altres circuits mercantils i fiscals regional o, fins i tot, internacionals.

NOTES

1. Sense ànim d'exhaustivitat volem mencionar a títol indicatiu: Pascual Ortega Pérez, "Notas sobre la normativa jurídica musulmana aplicada entre los sarracenos de la Ribera d'Ebre (Tarragona). Siglos XII-XIV", *Sbarq Al-Andalus*, 14-15, 1997-1998, p. 47-60 i *Musulmanes en Cataluña. Las comunidades musulmanas de las encomiendas templarias y hospitalarias de Ascó y Miravet (siglos XII-XIV)*, Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 2000.

Aquest text s'ha realitzat en el marc del projecte de recerca: PGC2018-098306-B-I00.

2. Pascual Ortega Pérez, *La sociedad de las Tierras del Ebre: el señorío templario y hospitalario de la Ribera d'Ebre y la Terra Alta (1150-1350)*, Tesi doctoral, Universitat Rovira i Virgili, Tarragona, 1985.

3. Aquesta consigna es registrava quan Ramon Berenguer IV va concedir Barberà als templers el 1135, en una de les primeres donacions obtingudes a Catalunya, Josep Maria Sans i Travé, *Col·lecció diplomàtica de la casa del Temple de Barberà (945-1212)*, Barcelona, 1997, p. 102-104.

4. Maria Bonet Donato, "Els ordes militars a Catalunya als segles medievals", *Plecs d'història local. L'Avenç*, 169, 2018, p. 1-4.

5. Sobre el testament d'Alfons I, Elen Lourie, "The will of Alfonso I «el Batallador», King of Aragon and Navarre: a reassessment", *Crusade and Colonisation: Muslims, Christians, and Jews in Medieval Aragon*, 1991, p. 643-651. Respecte a les resolucions del comte de Barcelona a favor del Temple ocasionades pel testament, Maria Bonet Donato, "Historiografia e investigación sobre el Temple en la Corona de Aragón", *Milites Templi: il patrimonio monumentale e artistico dei Templari in Europa*, Perugia, 2008, p. 39-86: 58-65.

6. Próspero de Bofarull (ed.), *Colección de documentos inéditos del archivo general de la Corona de Aragón*, Barcelona, José Eusebio Monfort, 1849, vol. IV, p. 93-99, document o doc. 43. Semblantment, i amb el mateix propòsit es va comprometre la desena part a l'Hospital el 1157: Ignasi Baiges, Gaspar Feliu, Josep Maria Salrach, *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona, de Ramon Berenguer II a Ramon Berenguer IV*, Barcelona, Fundació Noguera, 2010, IV, p. 1660-1662, doc. 1028.

7. L'obtenció de la fortificació i domini de Miravet es relaciona amb la més que probable participació dels frares en la conquesta, Laureà Pagarolas i Sabaté, *La comanda del Temple de Tortosa: primer període (1148-1213)*, Tortosa, 1984, p. 67.

8. Per a l'expansió patrimonial del Temple és imprescindible, Alan J. Forey, *The Templars in the Corona de Aragón*, Oxford, 1973.

9. Alan J. Forey, *The Templars*, p. 87-109.

10. Ramon Sarobe Huesca, *Col·lecció diplomàtica de la casa del Temple de Gardeny (1070-1200)*, Barcelona, Fundació Noguera, 1998, p. 466-7, doc. 317.

11. Laureà Pagarolas i Sabaté, *La comanda del Temple de Tortosa*, p. 71 i doc. 75 (p. 245-249).

12. María Bonet Donato, "Las dependencias personales y las prestaciones económicas en la expansión feudal en la Cataluña Nueva (siglo XII)", *Hispania*, 2006, LXVI, 223, p. 425-482: 460-462.

13. Sobre la importància dels ordes militars en la consolidació de les avantguardes militars, Alan Forey, "The Military Orders and the Spanish Reconquest in the Twelfth and Thirteenth Centuries", *Military Orders and Crusades*, Aldershot, 1994, p. 197-234.

14. Segons recull la crònica moderna de J. Zurita i, per tant, resultat d'una memòria històrica secular, la dotació de Miravet als templers era la conseqüència de la importància militar que tenia des d'època andalusina: *el castillo de Miravete que era de las más importantes fuerzas que tenían los moros sobre las riberas de Ebro... Y para mayor seguridad se encomendó a Pedro de Roveira, maestre de la caballería del Temple*, Jerónimo Zurita, *Anales de la Corona de Aragón*, Saragossa, 1976, p. 222.
15. María Bonet Donato, "Las dependencias personales", p. 455 i 456.
16. Alan J. Forey, *The Templars*, p. 94; Laureà Pagarolas i Sabaté, *Els templers de les Terres de l'Ebre (Tortosa)*. De *Jaume I a l'abolició de l'Orde (1213-1312)*. Tarragona, 1999, p. 114-115, 154; Pascual Ortega Pérez, *La sociedad de las Tierras del Ebre*, II, p. 617.
17. Joaquim Miret i Sans, *Les cases de Templers i Hospitalers en Catalunya. Aplech de noves i documents historichs*, Barcelona, 1910, p. 175.
18. Laureà Pagarolas i Sabaté, *La comanda del Temple de Tortosa*, p. 119 i sobre els comanadors tortosins, p. 122-127.
19. Laureà Pagarolas i Sabaté, *Els templers de les Terres de l'Ebre (Tortosa)*, p. 173, 118 i 154. Sobre la gènesi de les comandes riberenques, Alan J. Forey, *The Templars*, p. 92-94.
20. Arxiu de la Corona d'Aragó, des d'ara ACA, Registre de Cancelleria o RC, 200, f. 183v-184r i 184v.
21. Maria Vilar Bonet, *Els béns del Temple a la Corona d'Aragó en suprimir-se l'orde (1300-1319)*, Barcelona, 2000, doc. 38.
22. Ana Isabel Sánchez Casabón, *Alfonso II Rey de Aragón, Conde de Barcelona y Marqués de Provenza: Documentos (1162-1196)*, Saragossa, 1995, p. 856-859. Aquesta transferència patrimonial tenia molt a veure amb les prestacions militars que el monarca confiava als templers, tot especificant que la feia per a atacar als enemics dels cristians i recordant-los la dependència militar envers a ell. Com apuntava A. Forey, Alfons el Cast reconeixia la major capacitat militar del Temple en relació amb Mountjoy a l'hora de fer aquesta concessió, *The Military Orders and the Spanish Reconquest*, p. 215.
23. Joaquim Miret i Sans, "Inventaris de les cases del Temple a la corona d'Aragó en 1289", *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres*, Barcelona, 1911, p. 61-75.
24. Laureà Pagarolas i Sabaté, *Els templers de les Terres de l'Ebre (Tortosa)*, doc. 186 (sobre Tortosa) i Pascual Ortega Pérez, *La sociedad de las Tierras del Ebre*, p. 269-271 de l'annex (sobre Horta, Riba-roja, Ascó i Miravet).
25. Maria Vilar Bonet, *Els béns del Temple a la Corona d'Aragó*, doc. 49, 51, 52 i 53.
26. Joaquim Miret i Sans, "Inventaris de les cases del Temple", p. 61.
27. ACA, Ordes Militars, Gran Priorat de Catalunya, volums i lligalls, número 524, folis 7r-8v. Hi ha alguna correcció i actualització a l'edició de J. Miret i Sans, que majoritàriament consta en l'edició de Pascual Ortega Pérez, *La sociedad de las Tierras del Ebre*, annex p. 269-271.
28. Alguns dels nombres aquí indicats no són idèntics als de l'edició de J. Miret i Sans, per exemple en aquest ell referia VI. No anotem a text aquestes petites diferències, que en cap cas són remarcables, ni assenyalem tampoc les parts afegides respecte a la primera transcripció.
29. Alan J. Forey, *The Templars*, p. 415-419.
30. Pascual Ortega Pérez, *La sociedad de las Tierras del Ebre*, II, p. 626-627.
31. Alan J. Forey, *The Templars*, p. 310.
32. Joaquim Miret i Sans, *Les cases de Templers i Hospitalers*, p. 396-402. Cal aclarir que les dades es corresponen al període en què ja s'havien transferit a l'Hospital.
33. En relació amb la importància i les característiques de l'activitat a Tortosa, Laureà Pagarolas i Sabaté, *Els templers de les Terres de l'Ebre (Tortosa)*, p. 273-275.
34. Sobre el desenvolupament mercantil regional en les darreres dècades del segle XIII, que va afectar la ramaderia, Pascual Ortega Pérez, *La sociedad de las Tierras del Ebre*, I, p. 374-380.
35. Maria Vilar Bonet, *Els béns del Temple a la Corona d'Aragó*, doc. 14 (1307); o amb esment a l'armament, doc. 15 (1307).
36. Maria Vilar Bonet, *Els béns del Temple a la Corona d'Aragó*, doc. 11 (1304) i doc. 18 (1307).
37. En la conquesta de València, els templers que van acompanyar al rei eren vint, i els pagats per ell sumaven 130 o 140, que és un botó de mostra del pes relativament baix dels frares, Jerónimo Zurita, *Anales de la Corona*, p. 519.
38. Maria Vilar Bonet, *Els béns del Temple a la Corona d'Aragó*, doc. 49, 50; i sobretot 52.
39. Maria Vilar Bonet, *Els béns del Temple a la Corona d'Aragó*, doc. 49 i 50.
40. Maria Vilar Bonet, *Els béns del Temple a la Corona d'Aragó*, doc. 52.
41. Maria Vilar Bonet, *Els béns del Temple a la Corona d'Aragó*, doc. 53.